

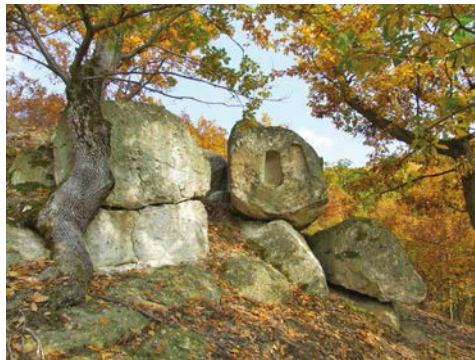
KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

TÁJMŰVELÉS ÉS TERMÉSZETVÉDELEM A BÜKKALJÁN

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

TÁJMŰVELÉS ÉS TERMÉSZETVÉDELEM A BÜKKALJÁN

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

TÁJMŰVELÉS ÉS TERMÉSZETVÉDELEM A BÜKKALJÁN

Bükki Nemzeti Park Igazgatóság
Eger, 2013

Írta és összeállította:

Baráz Csaba

A fényképeket készítették:

Bakó Gábor, Baráz Csaba, Kalmár Zsuzsanna, Mihály Péter, Novák Richárd

Archív fotók:

Herman Ottó Múzeum – Néprajzi Gyűjtemény, Népi Építészeti Archivum
Magángyűjtemények

A fotók, ábrák, térképek alkotóinak részletes jegyzéke a 168. oldalon található

Az eredeti ábrákat rajzolták:

Baráz Csaba, Baráz Csongor Dömötör

A kötetet lektorálta:

Holló Sándor

A kötet előkészítését végezte:

Debreceni Természetbarát Turisztikai Egyesület

Térképmelléklet:

A Bükkaljai kőkultúra térképe (1 : 100 000)

A melléklet térképét készítette:

Katona Zoltán - A&Z 1.1 Térképműhely

Nyomdai munkák:

A szedés és a tördelés a Garamond 91 Kft. munkája
Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

Grafika és tördelés:

Molnár Zoltán

Készült a „Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 HUSK/1101” keretében a Bükki Nemzeti Park Igazgatóság (Eger) által elnyert „Komplex természetvédelmi látogató-tájékoztató rendszer kialakítása a határ menti térségben” című projekt (regisztrációs szám: HUSK/1101/2.2.1/0344) részeként.

A programmal kapcsolat további információk a www.husk-cbc.eu honlapon érhető el.

Jelen kiadvány tartalma nem feltétlenül tükrözi az Európai Unió hivatalos álláspontját.

Kiadja:

Bükki Nemzeti Park Igazgatóság

Felelős kiadó:

Dr. Horváth Ákos, igazgató

ISBN 978-963-9817-30-2

TÁJKÉP	6
HEGYLÁBFELSZÍN	14
Tűzárkó-vonalatok és réteglépcsők	15
Felszínfejlődés dióhéjban	16
Völgyek és vízfolyások	18
Termális karsztvizek	20
IZZÓFELHŐK	24
Vulkánkitörések	25
Vulkáni kőzetösszetek	27
Kúpkövek és „kőbörcök”	29
ÉLŐHELYEK	34
Talaj és klíma	35
Az erdősztyepp és a cseres tölgyes határán	36
KÖKULTÚRA	46
Kőkor	47
Kőmunkák	48
Kőfejtők	50
Barlanglakások	51
Pincék	53
Kőbe vájt menedékek	55
Föld alatti labirintusok, szakrális sziklahelyiségek	56
JELES KÖVEK	58
Léleklyuk	59
Törökasztal	66
Csúnyamunka	71
FÖLDSZENTÉLYEK	74
Ex lege védett emlékek	75
Őskori erődített telepek	76
Vaskori szentélyek	78
Preszkíták és szkíták	82
Aranykor	86
KAPTÁRKÖVEK	90
Áttekintés	91
Bartalos Gyula – A kaptárkő kutatás kezdetén	93
Bükkaljai kaptárkőtár	95
Kérdések	112
Kitekintés. Trákok a Bükkalján?	115
Egy kis etimológia	121
VÖRÖSSÁNCOK	124
Latorvár	125
Vallis Agriensis	126
SZŐLŐHEGYEK	130
Választóvonal: az úrbérrendezés	131
Földhasznosítás	134
Történelmi borvidékek	137
TÁJBANÉLŐK	142
Tajművelés és munkamigráció	143
Munkamegosztás, munkára vándorlás	143
Helyben termelt javak értékesítése (árucsere, kereskedelem)	144
Állattartás, legelőbérlés, pásztorkodás	145
Szentségi táj és búcsújárás	146
HATÁRTERÜLET	152
JEGYZET	160
IRODALOM	164

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

TÁJKÉP

A természetvédelem¹ látókörébe nem csupán a természeti értékek, hanem a tájhoz erősen kötődő, a tájban gyökerező, a tájhoz simuló kulturális örökség is beletartozik. Az állami természetvédelem a földtani (geoszféra), növénytani és állattani értékek (bioszféra) őrzése, aktív kezelése mellett tájvédelmi feladatokat is ellát, ami nem csupán a védett természeti területekre és nem csak a tájkép védelmére korlátozódik. A természetvédelem és a tájvédelem alapvető törekvése, hogy a természeti erőforrások felhasználása és a tájhasznosítás² során megmaradjon a tájak természetes, természetközeli állapota, valamint a tájak jellegét meghatározó természeti és kulturális értékek sokasága.

Az Európai Táj Egyezményben ez a tömör definíció olvasható a tájról: „A táj az ember által érzékelt terület, amelynek jellege természeti tényezők és/vagy emberi tevékenységek hatása és

kölcsönhatása eredményeként alakult ki.” Azaz a táj természet és a társadalom kölcsönhatásában fejlődő komplex területi egység, tükrözi a természeti adottságokat, a társadalmi és gazdasági viszonyokat, ugyanakkor magas szintű vizuális-esztétikai értékek hordozója.

„Alig van nehezebben meghatározható fogalom, mint a táj. Pedig ki ne tudná mit jelent? Ha boncolgatni kezdjük a táj fogalmát, akkor egy sereg tényezőt találunk, amiket tájalkotó elemeknek szoktunk nevezni, s amik mind részesei ugyan a tájnak, de csak együttesük teszi igazában a tájat. A tájról lehet képet rajzolni vagy festeni, ez azonban bármilyen sokat foglaljon is magába, mégis csak többé-kevésbé hű, élettelen tájkép lesz. Sokkal többet ad vissza a tájból a hangos és mozgó fénykép, mert itt szemünk mellett már a fülünkkel is érzékeljük a víz csobogását, a szél zúgását egy városi tájban a villamos csörömpölését stb. ...

4. kép. Jellegzetes bükkjai tájkép: dél felé kibillent hegyláb felszín (középen a Nyomó-hegy)

*De még ez sem minden, mert hiába látjuk a hegyoldal fenyveseit, hiába halljuk a madarak csicsergését, nem érezzük egyidejűleg a fenyvesek balsamos illatát, nem érzékeljük testünkön a szellő fuvallatát, sem a fenyőerdő hűvös árnyékát, pedig kint a természetben mindezt egyszerre észleljük mind az öt érzékszervünkkel, sőt helyesebb volna azt mondani, hogy mind a hat érzékszervünkkel, mert van még valami ezen felül is, amit az ember inkább sejt, mint észlel. Van valami a tájban, ami annak mintegy a lényege, s amit a leghelyesebben a táj lelkének nevezhetnénk.*³

A táj tehát mindennél több: szakrális jelenség. Mindezt a Bükkalja nevű kistájcsoport tájtörténetével, azon tájelemeinek bemutatásával illusztráljuk, amelyek egyszerre alkotják természeti és kulturális örökségünket.

A Bükkalja a Bükköt délről övező, É–D-i irányú völgyekkel tagolt hegységelőtéri, dombsági jellegű kistájcsoport⁴. A dombvidék morfológiai határait nyugaton a Tarna völgye, keleten a Sajó völgyét övező tereplépcső, délen a Hevesi-síkra és a Borsodi-Mezőségre (az Észak-alföldi hordalékkúp-síkságra) ereszkedő dombhátak alja jelöli ki. Az északi határát a Déli-Bükk pereme alkotja – nagyjából a 350 m-es tetőszint környékén. A Bükkháttól ÉK-en (Tardonai-dombság) a Szinva választja el, az ÉNy-i határát azonban nehéz kijelölni: a Laskó-menti dombok és az Ózd–Egercsehi-medence medencedombság jellegű felszíne közt nem mutatkozik éles geológiai-geomorfológiai választóvonal: a Hevesaranyos–Mikófalvi medence felől több folyóvíz is érkezik a Bükkaljára és fut ki az Alföldre (Laskó, Eger-patak).

A Bükkalját Magyarország kistájainak katasztere két részre osztja: a Tard–Tibolddaróc közötti völgyközi háttól nyugatra az Egeri-Bükkalja, keletre a Miskolci-Bükkalja található

(ezért nevezzük kistájcsoportnak). Bizonyos megfontolásokból a Bükkalja harmadik tagjának tekinthető a Tárkányi-medence nevű kistáj. Azonban, ha a tájat valóban olyan organikus, kultivált rendszernek tekintjük, amely az ember és környezete, az ember és a természet közötti kölcsönhatás eredményeképp fejlődik, alakul folyamatosan, és ha a Bükkaljára mint kultúrtájra⁵ tekintünk, akkor annak igazán négy eltérő karakterű részletét különíthetjük el.

Általában elmondhatjuk, hogy a kistájcsoport földtani jellemzőit a miocén korú vulkáni kőzetek, riolit-riodácit anyagú hullott és különböző mértékben összesült tufák (ignimbritek) határozzák meg, de oligocén és miocén korú üledékes kőzetek is megtalálhatók itt. Mind a térséget felépítő kőzetek típusai, mind pedig a szerkezet-morfológiai jellemzőik eltérőek a négy táji egység területén.

A Tarnától az Eger-patakig terjedő Laskó menti dombság (nevezzük a továbbiakban: Szóláti-Bükkaljának) tagolt dombsági domborzattípusba sorolható, amelytől északra egy medencedombság (Ózd–Egercsehi-medence), délre egy hordalékkúp-síkság (Hevesi-sík) található. ÉK-i része a Bükk délnyugati középhegységi részével érintkezik. A tájrészlet északi felét miocén sekélytengeri homok, agyag, agyagmárga, aleurolit, homokkő, mészmárga, délkeleti részét riolittufák, riodácit ártufák építik fel, délnyugati felszínét pleisztocén homokos-löszös képződmények fedik. Legismertebb részlete a siroki Várhegy, jellegzetes sziklatornaival.

Az Eger-patak széles völgyét és a Felsőtárkányi-medencét érdemes összevonni egy történeti tájnévvel és Egeri-völgy (*Vallis Agriensis*) néven elkülöníteni. A medencedombság uralkodó kőzetösszlete a riolittufa (Felnémeti-Harsányi Riolittufa Formáció).

A harmadik tájrészlet a törésvonalak révén legtagoltabb megjelenésű hegyláb felszín (*Egri-Bükkalja keleti fele*), amit a Tardi-völgy (Bála-völgy, Alsó- és Felső-szoros) választ el a *Miskolci-Bükkaljától*.

A mérsékelt meleg és mérsékelt száraz éghajlatú napjainkban intenzíven művelt területet a történeti korokban sztyeppjellegű füves élőhelyekkel tarkított erdőssztyep-erdők borították. Zonális társulása a tatárjuharos lösztölgyes, aminek ma már csak töredékeit leljük fel a szőlők, gyümölcsösök, legelők és szántók között.

A Bükkalja dombtetőin, a völgyközi háta lankáin, délies lejtőin javarészt szőlők és gyümölcsösök voltak és vannak újra. E táj képi megjelenését a völgytalpakon, völgymedencékben megbújó kicsiny falvak és a településeket övező erdőfoltok, szántóterületek és

rétek-legelők mellett a szőlő- és kertkultúra változatossága határozza meg. Ezzel a mozaikos agrártájjal szoros összefüggésben alakult ki az a jelenség, ami a kistájcsoporthoz legfőbb karakterét hordozza: a sajátos és egyedi arculatú *bükkaljai kőkultúra*.

A Bükkalja kőzettani felépítésének, elsősorban az állékony, de jól faragható vulkáni kőzeteknek köszönhetően, a vidék településeiben jelentős hagyománya alakult ki a *kő megmunkálásának* (a *kőfaragásnak*, a *kővágásnak*, a *kőfejtésnek*). Az építőkövet fejtése és a népi építészetben történő felhasználása, a *kőfaragás* és a kőzetbe mélyített helyiségek készítése a Kárpát-medencében itt nyúlik vissza a legrégebbi időkhöz.

Ennek a kőkultúrának a gyökerét, legarchaikusabb rétegét a *kaptárköveknek* nevezett fülkés sziklák jelentik. Ezeket az ember által

5. kép. Vulkanári tufából kipreparálódott sziklatornyok: Barát és Apáca (Sirok)

6. kép. Szőlőtermő táj, háttérben a Bükk-fennsík déli pereme, az ún. Kövek-vonulata (a Cigléd és a Bajusz nevű dűlők Eger mellett)

7. kép. Az Alföldbe simuló dombhátak utolsó szőlőtáblái: az Ispán-hegy és a Hálóvető Szomolya határában

8. kép. A hagyományos tájművelés mozaikjai még fellelhetők: Noszvaj látképe a Pocem nevű barlanglakásos falurészrel

9. kép. A Bükkalja vadregényes szurdokvölgyeinek egyike: Felső-szoros (az ignimbrit-plató fagyrepszettete kőzsákjai)

megfaragott felszínalaktani értékeket jobbra a titokzatos jelzővel illelhetjük, hiszen sem a korukat, sem a rendeltetésüket, sem pedig a készítőik kilétét nem ismerjük.

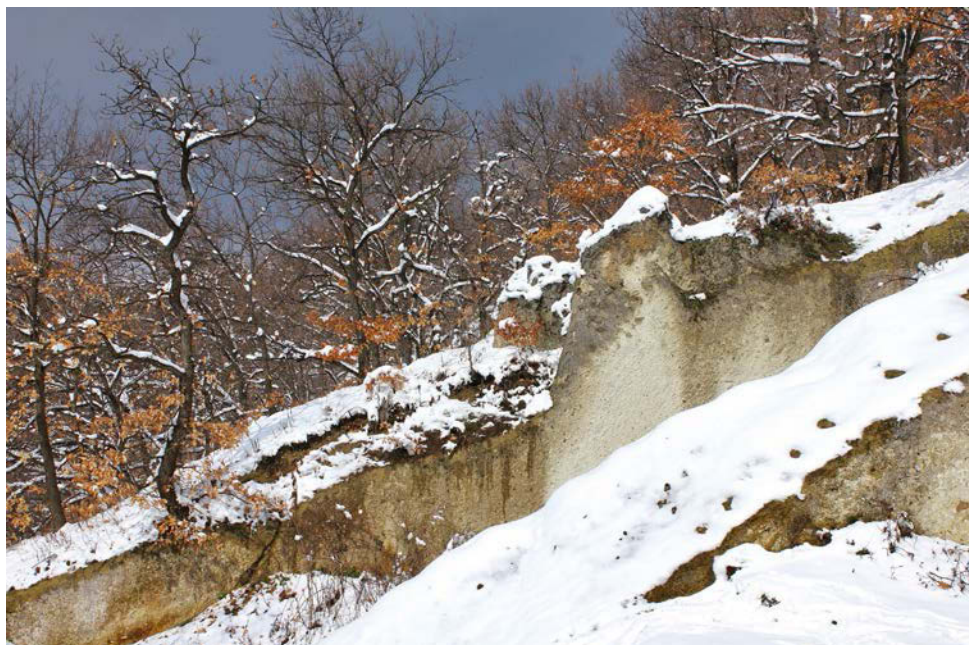
Úgy véljük azonban, hogy éppen ezek a rejtélyes jelenségek a Bükkalja *genius loci*-jának forrásai. Mivel olyan természeti alakzatokról van szó, amelyeket az ember továbbformált, ezért egyszerre részei a természeti és a kulturális örökségnek. A kaptárkövek mintegy megtestesítik az ember és a táj sokrétű és ősi kapcsolatát, ezért nevezzük őket jeles köveknek.

A *jeles kövek, regélő helyek*⁶ olyan sziklaalakzatok, egyéb földtani, felszínalaktani és víztani képződmények, földrajzi helyek, melyekhez valamilyen szakralizáló hagyomány (helyi monda, eredetmonda) fűződik, illetve amelyek az ember hitbéli, vallási ihletettségéből

fakadóan átalakított, megfaragott, amelyek magukon viselik az ember – nem profán célú – formaalakító tevékenységének nyomait. *Jeles: jellel ellátott, megjelölt; átvitt értelemben: különleges, kiemelkedő, egyedi.*

Tehát azokat a szakrális (szentséggel bíró, szentséges, isteni eredetű), kultikus (hitélethez, vallásgyakorláshoz tartozó), illetve mágikus (bűvös, varázsos, varázslatos, esetenként ördögös, boszorkányos) felszínformákat, sziklaképződményeket, archaikus kőépítményeket, kőmélyítményeket (sziklahelyiség, pince, fülke) soroljuk ide, amelyek – a hagyomány tanúsága szerint – a közönséges, hétköznapi, világi fölötti létszint üzenetét (hatását) közvetítik.

Egy-egy természeti képződményhez, tájelemhez fűződő hagyomány, monda – például a kővé változás motívuma – többet je-

10. kép. Tájseb. Hajdani köfejő maradványa a Kaptár-rét fölött, a Vén-hegy oldalában (Szomolya)

lent a forma keltette képzetnél, keletkezésük mélyebb okokra vezethető vissza: ennek a rejtettebb hatásnak a megnyilvánulása az ún. *genius loci*, azaz a hely szelleme. A néphagyományban – vagy az irodalomban – megjelent jeles földrajzi helyek, az eredetmondával bíró földtani képződmények, felszínformák és a bizonyos szertartásokra, kultikus gyakorlatra, egyfajta szentségre utaló helynevek tulajdonképpen a szakrális táji dimenziót (metageográfia) tárják fel.

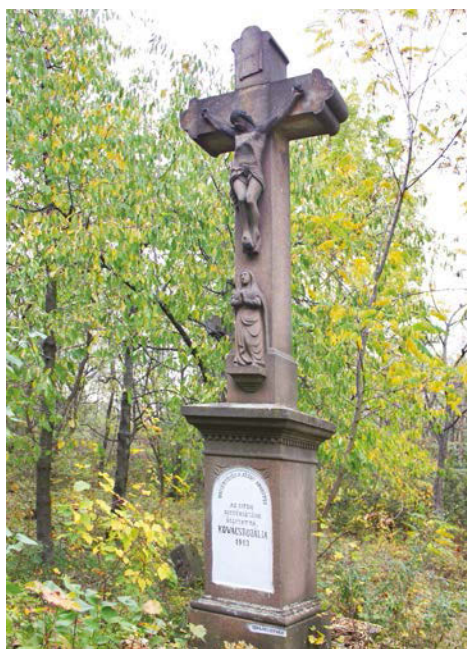
A könyv felépítése talán szokatlan. Nem a tudományterületek megszokott „rendszerát” követi, hanem a földtani alapok – kőművelés által kijelölt vezérfonal mentén igyekszik a tájtörténetre ható minden jelenséget, jelenségcsoportot bemutatni. Az időt (történetiség, aktualizmus) alárendeli a térnek (tájkép, tájjelemek összességének).

Követjük az alábbiakban többször hivatkozott Bartalos Gyula (történész, pap, e vidék kiváló ismerője) metodikáját, aki a történettudomány művelésében – empirikus, tapasztalati tudományról réven szó – a „gyakorlati módot” tartotta célravezetőnek: „Használjuk mi is itt e gyakorlati könnyebb módot, menjünk (inductive) a történelem fejlődésének útján, hogy addig is világos nézetet szerezzünk e nagy tartományon, mígnem majd deductióval mélyebben behatunk lényegébe.”

Módszerének lényegét Hampel Józsefhez írt levelében is kihangsúlyozza: „az adatoknak egész láncolatára hivatkozhatom már eddig is, melynek gyűjtésében én is az inductív rendszert használtam és csak adatok alapján és csak óvatosan léptem a deductióra... Hogy pedig még világosabban szóljak, ezen inductív rendszert hasonlónak mondom a turistának azon eljárásához, ki megérkezvén egy nagy városba, mielőtt azt behatóan tanulmányozná, kocsiba ül, és beszaladja annak nevezetesebb

helyeit, majd egy magasabb pontról, mintegy madártávlatból áttekint az egészen és egy általánosabb képet alkot lelkében, csak azért, hogy azt később részenként színezzé ki magának a pontosabb észlelés célján.”⁷

Az elkövetkező oldalakon a bükkaljai táj természetvédelmi szempontból jelentős tájjeleit, védett természeti és archaikus kultúrtörténeti értékeit, tájhasználati formáit (tájrendezés, tájművelés, tájépítészet) foglaljuk rendszerbe – különös tekintettel a kaptárkövekre és az itteni kőművelésre. Felvillantjuk a kaptárköveket rejtő táj sajátos és egyedi (ugyanakkor egyetemes) értékeit: azokat a természeti és kulturális jelenségeket, amelyek együttese révén alakult, formálódott a Bükkalja metageográfiai dimenziója. A térképmelléklet segítségével pedig útikalauzként is forgatható könyvünk.

11. kép. Kőfeszület a Vásáros-hegyen (készítette: Szalóki István, 1913)